

PRILOG MARKSOVOM SHVATANJU SLOBODE

UVOD

Fenomen slobode zaokupljao je pažnju mnogih mislilaca prošlosti, a danas to čini još više. Imajući u vidu njegovu specifičnost, ne začuđuje činjenica da postoje najrazličitiji pokušaji određivanja pojma slobode.

Ovaj rad ima za cilj da načini kraću rekapitulaciju karakterističnih rešenja, s posebnim osvrtom na Marksovo određenje slobode.

Marksova misao je zasnovana na kritičkoj analizi učenja prethodnih mislilaca, od sofista i Aristotela, do Kanta, Hegela i Fojerbaha. Njegov pojam slobode je filozofski. To znači, da on ne svodi slobodu na neki njen poseban oblik, niti je razmatra s aspekta nekog posebnog društva ili vremena. Slobodu treba shvatiti društveno-istorijski, konkretno i razvojno. Da bi je tako shvatili moramo, najpre, odrediti neke srodne kategorije, kao što su: nužnost, slučajnost, otuđenje... Pored toga, treba ukazati i na suprotnost determinizma-indeterminizam i na rešavanje te suprotnosti tokom istorije. Ne može se očekivati uniformnost mišljenja, ako se ima u vidu, da ljudi stvaraju u različitim društveno-ekonomskim uslovima. Njihovo stvaralaštvo je determinisano stepenom razvoja materijalnih proizvodnih snaga i saznanjem do kojeg je čovečanstvo do tada došlo. Otuda i razlika, u nivou svesti ljudi, na određenim etapama istorijskog razvoja. Pored određivanja slobode uz pomoć srodnih kategorija, nju je moguće odrediti samo u društvu, jer je čovek društveno biće (pri čemu se ne isključuje njegova prirodna dimenzija). Izvan društvene stvarnosti nema slobode — to je samo mašta o samodovoljnosti.

Sloboda se često identifikovala s ljudskom srećom, s dostojanstvom s idealom čoveka i sl. Ovo je u skladu s Marksovim filozofsko-antropološkim određenjem slobode, po kome je sloboda čovekova suština, a njen sadržaj je društveno-istorijska praksa ljudi. Marks ističe da je slobodu moguće ostvariti u određenoj društvenoj organizaciji, a to je komunističko društvo, koje može da stvori radnička klasa. Istorija slobode predstavlja proces praktičnog uspostavljanja novih, čoveku odgovarajućih, društvenih formi njegovog postojanja.

MISAO O SLOBODI PRE MARKSA

Mitološki pogled na svet predstavlja prvi racionalni odnos čoveka prema svetu i prema sebi samom. Nemoćan pred silama prirode i društva, čovek traži zaštitu nekog drugog bića. To drugo biće (za neke svet

ideja apsolutni duh, atom, logos...) je determinisalo sve u svetu i „rešavalo” sve čovekove dileme. Ovakav apsolutni determinizam završavao se fatalizmom, tj. čovekovim prepuštanjem sudbini. Koliko je u takvim uslovima čovek mogao biti slobodan, nije teško zamisliti. Međutim, vremenom se menja čovekov odnos prema svetu. Zahvaljujući svom kreativnom delovanju, on dolazi do niza otkrića, do novih saznanja i počinje da sumnja u ranije autoritete. Sve više, on razmišlja o svojim mogućnostima i o svojoj slobodi.

U svojoj doktorskoj disertaciji Marks analizira Demokritovu i Epikurovu filozofiju prirode i ukazuje na njihove suprotnosti. Rešavajući ontološki problem u filozofiji Demokrit polazi od atoma i njihovog kretanja u praznom prostoru. Privid je da stvari imaju ukus ili boju, da izgledaju ovako ili onako; uistinu postoje samo atomi i prazan prostor. Atomi se kreću kružno i njihovim sudaranjem nastaju svetovi. To kretanje je strogo determinisano i predstavlja krajnji uzrok svega što postoji. Dakle, o slobodi ili slučajnosti u okviru Demokritove filozofije, ne može biti govora. Ovakvoj fatalističkoj koncepciji Epikur se suprotstavlja indeterminizmom. U svoju atomističku filozofiju on uvodi metafizički princip slobode volje (u smislu bez uzročnog događanja.) Atomi padaju kroz prazan prostor, ali svojom voljom mogu da skrenu s linije pada, pri čemu dolazi do sudara i kružnog kretanja, te nastaju svetovi. Deklinacija atoma je i pretpostavka čovekove slobodne volje. Čovek je slobodan kada pobedi strah od natprirodnih sila, od bogova i od smrti. Sloboda je u izboru između mogućnosti koje nisu određene nikakvim uzrocima. ... Deklinacija atoma — to na ljudskom terenu znači mogućnost individualne svesti da zauzme svoj stav, da kaže ne, da u sebi nađe neki energični princip.”¹ Ideja o skretanju atoma inspirisana je željom da se istakne mogućnost čovekove slobode. „Nužnost, koju su neki uveli kao svevladarku, ne postoji, nego je nešto slučajno, a nešto zavisi od naše volje. (...) Međutim, treba pretpostaviti slučaj, a ne boga, kao što veruje gomila.”² Mislioci do Marksa isticali su značaj Demokritovog učenja, dok se sam Marks priklanjao Epikuru i njegovoj tezi o deklinaciji atoma. Mogućnost etičke slobode u okviru opšte nužnosti, pretpostavka je čovekovog stvaralačkog odnosa prema svetu.

Sokrat je intelektualista u shvatanju slobode. Čovek ostvaruje pravu sreću kada sazna dobro i kada čini dobro. To je svojstveno mudracima i oni su zato najslobodniji; bilo šta da se dogodi ne može da pokoleba njihovo znanje, vrlinu i sreću. Zli ljudi nikada ne mogu biti slobodni.

Aristotel gradi psihološki pojam slobode. Čovek je slobodan u izboru svojih postupaka, a ti postupci su moralni ukoliko je čovek svestan njihovih ciljeva i posledica. Aristotel pravilno uočava da je čovek po prirodi društveno biće. Ali, on greši kada robove svodi na „oruđa koja govore” i kada smatra da su oni nužno zlo u društvu. Ovakvim učenjem, koje je posledica robovlasničkih društvenih odnosa, on isključuje mogućnost ostvarivanja slobode za sve. Klasa koja se bavila umnim radom i bila povlašćena, dala je najveći broj grčkih filozofa i državnika. Uočava-

¹) Marks, Karl: Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode, predgovor — V. Pavićević; Kultura, Beograd, 1963. str. XIX.

²) Isto, str. 15.

vajući njihov veliki doprinos, u svim oblastima društvenog života, Aristotel pravi grešku i opravdava robovlasnički sistem. Čudno je da tako veliki filozof nije shvatio, da sloboda klase na vlasti, ne znači ništa drugo, nego ropstvo za onu drugu klasu. Sofisti i stoici su negirali tezu o prirodnoj određenosti čoveka da bude rob. Strogi determinizam stoika isključuje slobodu. Pojedinci u svojoj delatnosti treba da se upravljaju prema svrhovitom i umnom redu, koji je najviša norma i koji određuje njihovu sudbinu.

Rimski filozof Seneka, takođe, navodi da se sve dešava po nuždi, kojoj se treba prilagoditi. Ideja o dualizmu tela i duše, poslužila mu je za razmišljanje o slobodi. Ropstvo, koje je nužno, može da zahvati samo čovekovo telo, a duh ostaje van njegovog domašaja. Dakle, ropstvo ne zahvata celokupnu čovekovu ličnost. Duša je slobodna, pored toga što je i besmrtna.

Za hrišćanstvo sloboda je stojstvo Boga. Stvaranje sveta nije logička nužnost, već je to čin slobodne volje tvorca. Prelaženje Boga u svet je njegova etička sloboda, a ne fizička nužda. Ako je Bog jedini tvorac i ako sve dobro potiče od njega, otkuda zlo u svetu? Avgustin poreklo zla rešava pojmom slobodne volje, čime želi da sačuva ljudsku odgovornost i božansku pravednost. Adama je taj koji je pogrešio zbog svoje slobodne volje. Taj greh je imanentan celom njegovom rodu, kao kazna za pragrah. Čovek može da se oslobodi jedino uz pomoć Boga, u koga treba da veruje.

Ni Tomas Hobs nije više postigao u tumačenju slobode. On smatra da je u prvobitnom stanju „čovek čoveku bio vuk”, da je vladala opšta borba, koju su ljudi okončali stvaranjem države, na bazi društvenog ugovora. U svom idealističkom tumačenju, on gubi iz vida da je čovek društveno biće da nije reč o nekoj prirodnoj slobodi, već da se radi o slobodi čoveka u društvu.

Po Dekartu čovekova sloboda može biti samo negativna, a pozitivnu slobodu može imati i ima jedino Bog. Čovek može da se opredeli, po svojoj slobodnoj volji, između dve suprotnosti, za ili protiv. I egzistencijonalisti određuju slobodu u smislu mogućnosti sveznog izbora i odluke. I Dekart, i oni ne uviđaju ograničenost ovakve slobode. Problem je u tome, da li je čovek svestan šta bira, da li su mu poznate sve alternative? Bitne su i okolnosti pod kojima čovek vrši izbor. Da li čovek može da traži i nove alternative, ukoliko među ponuđenima ne nalazi odgovarajuću itd? Još je Hegel uočio, da ako svedemo čoveka na „birača”, on ostaje pasivan — a to je suprotno njegovoj biti. Spinoza isključuje slobodu i govori o apsolutnoj nužnosti. Prirodna nužnost je Bog i čovek s tim treba da se pomiri. Ipak, Spinoza uočava da u svetu vladaju određene zakonitosti, a da je čovek samo jedna pojava. Da bi živeo u skladu s tim zakonitostima, on mora da ih poznaje. Čovek je slobodniji ukoliko više zna. Mišljenje da je saznanje važno za slobodu čoveka, prihvaćće i Marks.

I francuski prosvetitelji 18. veka materijalisti i deisti, dali su jednostrana shvatanja o slobodi. Monteskijske shvata slobodu kao čovekovo pravo, da čini sve ono što mu dopušta zakon. Za Voltera je čovek slobodan ako nije u zatvoru. Po Rusou, čovek je prirodno slobodan. Priroda ga je učinila dobrim i srećnim, a društvo ga je pokvarilo. I on, kao i Hobs, govori o društvenom ugovoru, ali koji je imao za cilj da

održi idealno prirodno stanje (dok je za Hobsa u prirodnom stanju čovek čoveku bio vuk".) Ljudi se nisu pridržavali tog ugovora, odnosi su se poremetili i Ruso poziva ljude da se vrate prirodi. Verovatno on time ne misli da ljudi treba da se vrate na period divljaštva. Iako je prisutna želja za stvaranjem humanijih odnosa, rešenje nije dobro. Besmisleno je poći od slobode ka slobodi, težiti nečemu što smo imali na samom početku; kretati se radi kretanja. Kako je uopšte bilo moguće narušiti prirodno stanje, ako je ono bilo idealno?

Holbah polazi s aspekta mehaničkog determinizma. Čovek se ponaša shodno određenim uzrocima, a prvi uzrok je priroda. Izuzev materije nema ničega — sve što postoji samo su različite forme ili načini postojanja materije. I samo mišljenje je svojstvo određenog oblika materije. Ovakvo shvatanje materije nalazimo i u marksizmu. Međutim, Holbahov strogi determinizam isključuje slobodu i slučajnost. To što govorimo o slučajnim pojavama, samo je naše neznanje njihovih uzroka. „Dakle, nema slobode nezavisnih ljudskih radnji, uzročno neodređenih: naprotiv, idući putem koji je priroda ocrtala, mi ličimo na plivače koji plivaju niz struju, i imaju samo iluziju svoje slobode, dok u stvari nužno razmahuju rukoma da ne bi patonuli”³ Time Holbah gubi iz vida čovekovu stvaralačku delatnost i njegovu mogućnost da deluje aktivno na prirodu i da je menja.

„Kant razlikuje negativnu i pozitivnu slobodu. Negativna sloboda jeste sloboda od ove ili one spoljašnje ili unutrašnje odredbe volje i prinude. Pozitivna sloboda je nešto mnogo više (...). Prava pozitivna sloboda je apsolutna u tom smislu što u transcendentnom smislu slobodna volja dela potpuno nezavisno od svake druge, sem od sopstvene zakonitosti. Sloboda i nije drugo do svojstvo volje umnih bića da deluju autonomno.”⁴ Ta autonomija volje ne znači proizvoljnost, anarhiju i bezakonitost. To je, u stvari, delatnost volje u skladu s kategoričkim imperativom. Ali, ovu slobodu ne možemo pojmiti jer je vanempirijska i van svakog iskustva. Čovek je s jedne strane podređen prirodnoj, mehaničkoj nužnosti, a s druge, idealnoj moralnoj nužnosti i Bogu; pa ako se oslobodi jedne ostaje druga. Kant ne shvata da je ponašanje čoveka društveno-ekonomski uslovljeno i da nije rezultat čiste volje. Ali, bez obzira na njegov idealizam u rešavanju etičkog problema, treba ukazati na vrednost kategoričkog imperativa. Tražiti od čoveka da se ponaša tako, da može biti uzor svim drugim ljudima, i da ostvarivanjem svojih želja doprinosi ostvarivanju želja svih, predstavlja visoki moralni zahtev. Kant ne uviđa, da će ponašanje u skladu s kategoričkim imperativom biti moguće, verovatno, tek u komunizmu; gde će, kako Marks ističe, „uslov slobode pojedinca biti uslov slobode za sve”.

Postavljajući apsolutnu ideju u osnovi sveta Hegel gradi svoj idealistički sistem. Za njega je subjekt svega ideja, a ne čovek. Čovek je samo „duh koji misli” i on je slobodan onoliko koliko misli. Duh je subjekt a čovek je sredstvo kojim se realizuje sloboda duha. Engels ističe da je Hegel prvi ispravno shvatio odnos između slobode i nužnosti, kao i značaj saznanja u tome. Nužnost je apsolutni duh i njegov dijalek-

³) Šešić, Bogdan: Nužnost i sloboda; Kultura, Beograd, 1963 str. 43.

⁴) Isto, str. 15.

tički razvoj. Čovek je jedan momenat u razvoju apsolutnog duha. Ali, ako uzmemo u obzir da je čovek biće koje misli (ovo proizilazi iz Hegelovog panlogizma, da je postojeće misao), zaključićemo da on može da sazna i sam apsolutni duh. U tome je njegova sloboda. „Sloboda se ne sastoji iz sanjarijama o nezavisnosti od prirodnih zakona, nego u saznanju tih zakona i u time datoj mogućnosti da njihovo dejstvo planski primenjujemo u određene svrhe. Ovo važi kako za zakone spoljne prirode, tako i za zakone koji upravljaju telesnom i duhovnom egzistencijom samog čoveka — dve vrste zakona koje možemo da razdvojimo jedno od drugih u najboljem slučaju u mislima, a ne i u stvarnosti. Otuda sloboda volje ne znači ništa drugo do sposobnost da možemo donositi odluke na osnovu poznavanja stvari.”⁵ Mišljenje da je sloboda saznanje nužnosti, usko je i ograničeno. Engels s pravom dodaje, da je potrebno i praktično primeniti to saznanje. Treba naglasiti, da nisu u pitanju samo nužnosti, da pored njih postoje i slučajnosti, i čovekove potencijalne mogućnosti. Hegel pogrešno veruje da su u građanskom društvu svi slobodni, da su svi ličnosti; samo zato, jer svi imaju pravo na posed i na svojinu. (Ovakav zaključak je logično proizašao iz njegovog filozofskog sistema; iz mišljenja da je pruski apsolutizam krajnji domet u razvoju društva).

Misljoci do Marksa nisu pravilno shvatili slobodu čoveka. Ograničeno poznavanje prirodnih i društvenih zakona odrazilo se na njihovu filozofsku misao. Ono što se dešavalo oko njih pokušavali su da objasne idealistički, naivno-materijalistički i strogo deterministički. Oni nisu uvideli da je čovek i prirodno i društveno biće i da ima aktivan odnos prema prirodi. On svesno radi i menja prirodu prilagođavajući je sebi, i tako stvara svoju istoriju. Njegovoj generičkoj prirodi ne odgovara klasno društvo ili „carsvo nužnosti” kako ga naziva Marks. O uslovima u kojima će biti moguće ostvarivanje slobode, saznaćemo više u okviru marksističkog shvatanja.

NEKA SAVREMENA SHVATANJA SLOBODE

Da li su savremena shvatanja otišla dalje u poimanju slobode? U vezi s tim analiziraćemo shvatanja nekih mislilaca.

Frojd, otac psihoanalize, ističe da živimo u vreme represivne civilizacije i represivnog morala. Naša kultura nije afirmisala slobodu. Zahtevajući stalno potiskivanje nagona ona ukida slobodu. Po njemu, lična sloboda nije proizvod kulture, jer je čovek bio najslobodniji kada kulture nije ni bilo; samo tada, on slobodu nije ni primećivao. Čovek postaje neurotičan, jer ne može da podnese ograničenja koja mu nameću njegovi kulturni ideali. On nalazi zadovoljstvo da povremeno zanemari razum i da se preda bezumlju. Da li je moguće složiti se s tim, da je kultura uništila čovekovu slobodu? Činjenca je da su prvi ljudi bili najmanje slobodni. Proces stvaranja kulture, predstavljao je i stvaranje slobode.

Za Froma postoji sloboda od nečeg i sloboda za nešto. Reč je o slobodi koja je inherentna čoveku; koju stvara sam čovek. Nema

⁵) Engels, Fridrih: Anti-Diring; Kultura, Beograd, 1959. str. 126.

mesta shvatanju slobode u smislu božanskog dara, u smislu nečeg što nam je poklonjeno i što je izvan nas. Negativna sloboda bi značila ukidanje svih ograničenja. Slobodu zato treba pozitivno shvatiti, kao praksu čoveka koji se stalno potvrđuje i stvara nešto novo, dotad nepoznato.

Vilijem Džems, pragmatista, nastoji da reši suprotnost između determinizma i indeterminizma. Opređeljuje se za indeterminizam i to pluralistički. Za njega je čovekova sloboda mogućnost izbora akcije u određenoj situaciji, po sopstvenoj volji. Pluralizam je u tome što postoji veći broj mogućnosti između kojih se izbor vrši. On uočava nedostatak determinizma, koji, ako bi se prihvatio, isključuje svaku mogućnost izbora. A zašto bi se onda ljudi kajali, zašto bi žalili zbog svojih postupaka, ako je sve moralo da bude onako kako je bilo? U tom slučaju bi sve negativne pojave bile opravdane, pa i najteži zločini. Iako je uočio jednostranost determinizma, Džems je otišao u drugu krajnost. Nije shvatio dijalektiku determinizma i indeterminizma, nužnosti i slobode.

Žan Pol Sartr se koleba između individualne i kolektivne slobode. I on govori o opredeljivanju u datoj situaciji. Ta sloboda izbora određena je sudbinom, te biramo ono što se može birati, a ne ono što hoćemo. Iz toga Sartr zaključuje da je čovek osuđen na slobodu. Tu je njegova idealistička pozicija koju kasnije napušta i odaje priznanje marksizmu i marksističkom shvatanju rada. „Ljudska sloboda se ostvaruje kroz individualnu i kolektivnu praksu kao dijalektički proces prevazilaženja životnih situacija individue ili grupe, prvenstveno kroz borbe ličnosti i grupa. (...) sloboda jednog čoveka mora se sastojati u nasilju nad slobodom drugog čoveka.”⁶⁾ Sartr ne shvata pravilno postavke marksizma, pa otuda i njegova neopravdana kritika „dogmatičnosti” Marksovih i Engelsovih stavova. On nije potpuno sagledao značaj rada, niti je ispravno shvatio teoriju otuđenja. Iako je dao neka interesantna zapažanja o otuđenju čoveka u otuđenom savremenom svetu, on nije dogradio niti produbio marksizam. Ostao je na ograničenim pozicijama egzistencijalizma.

Džon Džui svoje učenje zasniva na konkretnom proučavanju američke stvarnosti. On apeluje na primeni demokratskih metoda (konsultacije, uveravanja. . .) u cilju stvaranja novog sveta i time negira klasnu borbu. Za njega je sloboda relativna i kontrolisana raspodela moći akcije. Njegova kritika marksizma je neuspela (greši kada izjednačava socijalizam s totalitarizmom, a marksizam s dogmatizmom). Radi se o kritici „nastavljačka marksizma” koji su deformisali izvornu marksističku misao. Džui završava idealističkim stavom da je sloboda duše osnova slobode. Njegovo shvatanje je klasno ograničeno, a sloboda o kojoj je reč, jeste sloboda građanske klase.

Plehanov slobodu svodi na ponašanje čoveka prema prirodnoj nužnosti. Uz to je potrebno da budemo svesni te nužnosti. „(...) sloboda je nužnost koja je prešla u svest”. Ali on mišta ne kaže o ponašanju koje je u suprotnosti s onim što je nužno. Čak i izuzetne ličnosti

⁶⁾ Šešić, Bogdan: navedeno delo, str. 241—242.

⁷⁾ G. V. Plehanov: K pitanju o ulozi ličnosti u istoriji; Kultura, Beograd, 1947, str. 10.

slede zakon nužnosti. Ovakvo shvatanje je, verovatno, posledica dominacije klasične fizike i njenih zakona.

U građanskom društvu su prisutna personalistička, egoistička, individualistička i anarhistička shvatanja. Njihova jednostranost je posledica, pre svega, društveno-ekonomskih i političkih uslova. Sloboda ličnosti dolazi u prvi plan. Ovi mislioci se kolebaju između apsolutne slobode i apsolutne nužnosti i pri tom su vrlo nedosledni. Ipak, ohrabruje činjenica da se pošlo od apsolutne nužnosti ka slobodi; makar i ličnoj, ili apstraktnoj i iluzornoj.

Suprotno ovakvim shvatanjima, Engels i Lenjin polaze s pozicija dijalektičkog materijalizma i grade jedno novo shvatanje čoveka i društva. Njihov pogled na svet predstavlja stabilnu celinu, u kojoj se pojedinačna shvatanja međusobno dopunjuju. Engels ističe prirodnu nužnost i pri tom govori o slučajnosti, kojoj je nužnost inherentna. Nužnost i slučajnost se međusobno dopunjuju i prepliću, određujući jedna drugu — to je njihova „dijalektička polarizacija”. Sve u istoriji dešava se u skladu sa svesnim namerama ljudi. Uočavamo niz slučajnosti u svetu; ali, ako se uzme duži vremenski period, te slučajnosti će se pokazati kao nužne, ili bar kao činoci nužnih zakona. Da bi čovek bio slobodan on treba da sazna te zakone, da ih iskoristi za svoje potrebe, da ih potčini svojoj volji. Iz ovoga sledi da je put svesnog, istinitog i svrsishodnog saznanja istovremeno i put ka slobodi; ako imamo u vidu praksu kao izvor i kriterijum istine. Lenjin posebnu pažnju poklanja problemu stvarne i iluzorne slobode. Iako je iluzorna sloboda karakteristična za kapitalističko društvo, buržoaske slobode i prava imaju i progresivni značaj (misli na slobodu štampe, pravo glasa, slobodu vaspitanja i obrazovanja itd.). To ide u prilog Marksovoj tezi da je sloboda u biti čoveka i da je on radom, iz dana u dan, sve više ostvaruje. Lenjin navodi da će tek ukidanje privatne svojne nad sredstvima za proizvodnju, od strane radnika, omogućiti stvarnu slobodu. Uz to je važno i odumiranje države, koje je on posebno razradio za potrebe ruske revolucije.

MARKSOV POJAM SLOBODE

a) Determinizam i indeterminizam

Rešavajući osnovne filozofske probleme, mislioci su tokom istorije, izgradili dva ekstremna pravca — determinizam i indeterminizam. Prema determinizmu sve pojave u prirodi i društvu dešavaju se po strogo utvrđenim zakonima, nužno i ne mogu se predvideti, ni kontrolisati. Drugim rečima, ne postoji nikakva sloboda. Apsolutizacijom ovog shvatanja dolazimo na pozicije fatalizma. Nasuprot njemu, indeterminizam afirmiše slučajnost i slobodu. Klasici marksizma su uočili neodrživost ovih pravaca ako bi se apsolutizovali. Činjenica je da postoje zakonitosti po kojima se odvijaju prirodne pojave i društveni događaji. Ali, ne možemo poreći ni postojanje brojnih slučajnih događaja. Svet je relativno stabilna celina čiji delovi imaju specifičnu strukturu. Razlikuju se mikro i makrokosmos. Može se prihvatiti determinizam kada se rari o makrokosmosu, jer se na tom planu manifestuju najopštiji zakoni

koji se lakše mogu uočiti. U mikrokosmosu vladaju posebni i pojedinačni zakoni, pa po njemu ne odgovara determinizam. Ti posebni i pojedinačni zakoni samo su načini ispoljavanja opštih. Dijalektički shvaćen odnos opštih, posebnih i pojedinačnih zakona, ukazuje na relativnost determinizma i indeterminizma i na njihovo dijalektičko jedinstvo. Ovo jedinstvo predstavlja osnovu slobode za Marksa. Otuda u oblasti gde je izraženija zakonitost (npr. u prirodi), slobodna volja čoveka malo dolazi do izražaja. Ali, tamo gde prevladava slučajnost, čovek može svesno da utiče. Baš zbog postojanja ovih zakona, nužno je čovekovo saznanje. A čovek kao svesno biće može da ih sazna. Ali, to nije dovoljno. On je i aktivno, stvaralačko biće koje može da iskoristi svoje znanje, pa da se suprotstavi zakonima, da utiče na njih, da ih iskoristi, ili bar da se opredeli za one koji mu najviše odgovaraju. Razvoj savremenih nauka, naročito kvantne fizike i teorije relativiteta, ozbiljno je poljuljao ranija shvatanja, zasnovana na zakonima klasične fizike.

Obim čovekovog znanja se menja otkrivajući nove dimenzije sveta. U tome leži i mogućnost uvećavanja istinske slobode. Sloboda je istorijska kategorija i ima klasni karakter. Da bi objasnili njen klasni karakter, treba poći od klasnog društva i Marksove teorije otuđenja.

b) Otuđenje čoveka

Čovekovo otuđenje od prirode, s nastankom klasnog društva dobija i druge oblike. U kapitalizmu je najizrazitije, pa ga Marks na primeru tog sistema i analizira. Kapitalistički način proizvodnje je razvio proizvodne snage, ali su odnosi u proizvodnji ostali nepromenjeni. U procesu proizvodnje, radnik se opredmećuje u svojim proizvodima i time osiromašuje sebe. Koristeći prirodna bogatstva on osiromašuje i prirodu. Radnik je otuđen od proizvoda svoga rada. „Osposobljenje radnika u njegovu proizvodnju znači ne samo da njegov rad postaje predmet, vanjska egzistencija, nego da rad egzistira izvan njega, nezavisno, tuđe i postaje njemu nasuprot samostalna sila, da mu se život koji je dao predmetu, suprotstavlja neprijateljski i strano”⁸⁾ Proizvode koje odnosi tekuća traka, u datoj podeli rada, prisvaja kapitalista i raspolaže njima. Radnik je otuđen od samog procesa proizvodnje, koji doživljava kao spolja nametnutu, tuđu silu. Sredstva za proizvodnju su privatna svojina kapitaliste i to je osnova eksploatacije. Kapitalista planira, organizuje proizvodnju, raspolaže proizvodima i viškom, vrši raspodelu; a radnik je u svemu tome samo sredstvo kojim kapitalista realizuje svoj interes.

Iz prethodnog proizilazi i odnos radnika prema radu. Rad je čovekova suština, a radnik se od nje otuđuje. Rad u ovakvim uslovima mu postaje stran, spolja nametnut, ne služi njegovoj afirmaciji, već degradira čoveka. Pojam čovek je univerzalan, jer krije u sebi sve ljudske mogućnosti. Ali, u klasnom društvu, pre svega u kapitalizmu, ovaj pojam se svodi na singularan i identifikuje se s njim. Čovek je samo radnik, pre svega radnik — isto što i samo jedna njegova mogućnost. Sveden je na samo jednu dimenziju, kako kaže Marks, na prost doda-

⁸⁾ Marks, Karl: Ekonomsko-filozofski rukopisi; Marks-Engels: Rani radovi; Naprijed, Zagreb, 1961, str. 211.

tak mašini, koja pripada kapitalisti. Za razliku od životinja koje uniformno proizvode, čovek može da proizvodi raznovrsno, estetski, da predmetima daje „inherentnu meru”. Takvom delatnošću on se potvrdjuje kao generičko biće, on očovečuje prirodu oko sebe. „Zato se on ne udvostručuje samo intelektualno, kao u svijesti, nego djelatno, stvarno, i stoga sebe sama promatra u svijetu, koji je sam stvorio. Time što otuđeni rad čovjeku istrže predmet njegove proizvodnje, istrže mu njegov generički život, njegovu stvarnu generičku predmetnost i pretvara njegovu prednost nad životinjom u štetu na taj način, što mu je oduzeto njegovo anorgansko tijelo, priroda.”⁹⁾ Radnik se otuđuje od drugih ljudi, od drugih radnika. Drugi radnici su mu direktni konkurenti na tržištu, gde kapitalista kupuje radnu snagu, i u proizvodnji, gde zajedno učestvuju u raspodeli proizvedenih dobara. Radnik se otuđuje od kapitaliste, svog poslodavca, koji ga direkto eksploatiše i obezvređuje. Koristeći njegova sredstva za proizvodnju, slepo ostvaruje njegove planove, stvara proizvode koje kapitalista prisvaja, prisvajajući time deo samog radnika koji se opredmetio. Radnik se otuđuje i od samog sebe time što se otuđuje od svojih generičkih mogućnosti. Ovo je otuđenje posledica prethodnih i verovatno je najteži oblik otuđenja u carstvu nužnosti.

Čoveka ne bi smeli da shvatimo samo kao otuđenog, kakav on trenutno jeste; već onako kakav bi on trebao i mogao da bude. I sve dotle, dok u društvu postoji podela na one koji rade i one koji ne rade, dok rad ne postane potreba svih, neće biti ni uslova za stvarnu slobodu. Drugim rečima, biće to život u svetu nužnosti; za istinski slobodnog čoveka — u otuđenom svetu. U tom svetu je otuđen i sam kapitalista. On postaje homo duplex, a ne slobodna ličnost.

Pretpostavka da je sloboda moguća samo u društvu, u međuljudskim odnosima, navodi na zaključak da u otuđenom društvu nema prave slobode. „Samo čovek sam može biti ta tuđa sila nad ljudima, a ne bogovi, ne priroda.”¹⁰⁾ U ovom slučaju je kapitalista ta tuđa sila nad radnikom, ti. sam kapitalistički način proizvodnje. Dok kapitalista uživa u obilju, radnik ostaje u bedi, postvaren, unižen i neslobodan.

Građansko društvo, kao i svako klasno društvo, osiromašuje čoveka i svodi ga na samo neke njegove mogućnosti. Za ostale mogućnosti ono uvodi posrednike: državu, birokratiju, političare, organizatore... Oni posreduju između čoveka i njegove slobode. Ako čovek želi da se afirmiše kao univerzalno biće, da ispolji sve svoje pozitivne mogućnosti; on mora da ukine posrednike. Otuđenje u ekonomskoj sferi dovodi do otuđenja u svim drugim oblastima. Ipak, ne može se reći da je čovek apsolutno neslobodan. On je sam proizveo sopstveno otuđenje, u društvenoj proizvodnji, tokom istořije. Zato jedino on i može da prevaziđe takvo stanje. Dijalektički shvaćene, sloboda i nužnost, dopuštaju mogućnost ostvarenja slobode i u carstvu nužnosti. Ali, tu se radi o parcijalnoj slobodi, a prava ljudska sloboda predstavlja celinu. Zato u čoveku treba probuditi osećanje sopstvene vrednosti, ljudsku želju za slobodom. Ako je uporedo s razvojem tehnike raslo i čovekovootuđenje, ne treba, poput ludista, uništavati tehniku. Visok stepen tehničkog razvo-

⁹⁾ Isto, str. 216.

¹⁰⁾ Isto, str. 218.

ja, po Marksu, jedan je od uslova za ostvarivanje slobode. Međutim, nije dovoljno samo usavršiti tehniku i razviti proizvodnju. Uporedo s tim, treba menjati zastarele, klasne i nehumane odnose; a umesto njih graditi istinski ljudske i humane odnose među ljudima. Tada će se tehnika spojiti s čovekom, upotpuniće mu slobodu i omogućiti mu totalni razvitak.

Dosadašnja istorija je za Marksa, predistorija ljudskog društva, jer je proizvod otuđenog čoveka. Radom, koristeći prirodna bogatstva, čovek spaja svoju prirodu s prirodom izvan sebe. Do indengriteta prirode i ljudske prirode dolazi kroz praksu u određenim društveno istorijskim uslovima. To nije identitet po sebi, apstraktni identitet, već se uspostavlja u procesu razmene stvari, u procesu čovekove svesne i svrsishodne, stvaralačke delatnosti. Tako on očovečuje prirodu. U otuđenim uslovima čovek prirodu (sebe kao prirodu i prirodu izvan sebe) doživljava kao nešto tuđe, spolja nametnuto i strano. U tim uslovima nije moguće ostvariti istinsku ljudsku slobodu. Stvarna sloboda je moguća izvan klasnog društva, izvan eksploatacije, u društvenoj organizaciji kakva je Marksova asocijacija slobodnih proizvođača. Pošto su interesi proletarijata i opštedruštveni, njegov istorijski zadatak je da realizuje takvu društvenu organizaciju. Treba ukazati na mogućnost ostvarivanja takve organizacije, tj. rasvetliti puteve dezalijenacije.

c) Putevi ka slobodi

Sloboda je istorijska kategorija što ukazuje na njenu promenljivost. Čovek prošlosti je bio najmanje slobodan. Položaj roba u odnosu na radnika, bio je daleko gori. Rob nije raspolagao slobodno ni svojom radnom snagom, jer je pripadao sam robovlasniku. Radnik prividno slobodno raspolaže svojom radnom snagom; ali mora da radi ako hoće da živi. A da li je to sloboda: birati između života i smrti? Zato Marks tvrdi da u svojoj revolucionarnoj borbi proletarijat nema šta da izgubi. U građanskom društvu je sloboda postvorena; svet stvari je iznad ljudskog, pa čovek vredi onoliko koliko ima. Pостоje dve suprotne slobode: jedna za kapitalistu (sloboda privatne svojine na kojoj se zasniva eksploatacija), a druga za radnika (sloboda „od svojine“). Nužno je prevazilaženje parcijalnih sloboda. „Svaki oblik slobode uslovljava druge oblike (...). Kad god se neka određena sloboda dovodi u pitanje, dovodi se u pitanje cela sloboda. Kad god se odbacuje neki oblik slobode odbacuje se cela sloboda...”¹¹ „Nijedan čovek se ne bori protiv slobode; on se u najgorem slučaju bori protiv slobode drugih ljudi. Otuda je svaka vrsta slobode oduvek postojala, samo jednom kao posebna privilegija, a drugi put kao opšte pravo.”¹² Iz ovoga možemo zaključiti da će buržoaske formalne slobode (koje su važile za povlašćenu klasu), revolucionarnom promenom društva, postati stvarne slobode za sve. Doći će, dakle, do emancipacije društva i čoveka. Termin emancipacija se obično koristi za označavanje negativne slobode ili

¹¹) Marks, Karl: Debatao slobodi štampe i o publikovanju rasprava u staleškoj skupštini; Marks-Engels: Dela; I tom, Prosveta, Beograd, 1968, str. 239.

¹²) Isto, str. 217.

slobode od nečega. Marks o emancipaciji govori kao o pozitivnoj slobodi, o mogućnosti ostvarivanja totalnog čoveka. Čovek je potencijalno slobodan, a pojedinačne vrste emancipacije, samo su društveno istorijski stepeni do kojih se došlo na putu ka opšteljudskoj emancipaciji. U ekonomskoj emancipaciji rada Marks vidi bitan uslov svake druge emancipacije. „Carstvo slobode počinje ustvari tek tamo gde prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću; po prirodi stvari, ono, dakle, leži s one strane oblasti same materijalne proizvodnje. Kao god što divljak mora da se bori s prirodom da bi zadovoljio svoje potrebe, da bi održao i reprodukovao svoj život, tako to mora činiti i civilizovani čovek, i on to mora u svim društvenim oblicima i pod svim mogućim načinima proizvodnje. S njegovim razvitkom proširuje se ovo carstvo prirodne nužnosti, jer se uvećavaju potrebe; ali se u isto vreme uvećavaju i proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju. Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da podružnjeni čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti. Sa one strane njega počinje razvitak ljudske snage koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici. Skraćenje radnog dana je osnovni uslov.”¹⁴⁾ Treba povezati slobodu i praksu; jer nema prakse bez slobode niti slobode izvan prakse. Skraćenje radnog dana uslovljeno je naučno tehnološkim pronalascima i njihovom primenom u praksi; tj. stalnim usavršavanjem sredstava za proizvodnju. Time dobijamo čovekovo oslobođeno vreme u okviru koga on može da razvija svoje potencijalne mogućnosti, a koje nije mogao da razvije u procesu proizvodnje. U carstvu slobode biće ukinuta suprotnost između radnog i slobodnog vremena, zato što će se osloboditi rad. Društvena svojina će omogućiti radnicima da sami organizuju proizvodnju i da raspolazu proizvedenim materijalnim dobrima.

Marks u komunizmu vidi mogućnost ostvarivanja pravog carstva slobode. Čovek će prema drugim ljudima istupati kao prema sebi jednaki. Nestaće iluzija o Bogu, a religija će izgubiti svoj značaj. Društvo će se emancipovati od religioznosti. Nestaće posrednika između čoveka i njegove slobode. Drugačiji odnos prema sredstvima za proizvodnju dovela će do razotudjenja radnika od njegovih proizvoda, od rada, od drugih ljudi i od samoga sebe. Čovek će stvarati svoj svet, u kome se neće osećati poniženim i prezrenim bićem. Biće uspostavljeni humani odnosi u društvu, koje će ljudi svakim danom, sve više dograđivati.

NAŠI TEORETIČARI O SLOBODI

U našoj zemlji, najveću pažnju ovom problemu su posvetili Franc Cengle i Bogdan Šešić. Oni su načinili detaljnu analizu nužnosti, slu-

¹⁴⁾ Marks, Karl: Kapital I — III; Prosveta Beograd, 1973, str. 1816.

¹⁵⁾ Leković, Dragutin: O osnovnim vidovima dijalektike konstituisanja besklasnog komunističkog društva; Marks i savremenost 2, II deo, N. Sad, 1-5 jun, 1964, str. 255.

čajnosti i slobode, kao determinizma i ideterminizma. Razradili su i marksističko shvatanje i kritički se osvrnuli na shvatanja slobode, pre i posle Manksa. Interesantno je i shvatanje Dragutina Lekovića, koji smatra da se „sloboda ostvaruje lukavim pokoravanjem nužnosti, tako da se ona sama upreže u ostvarivanje ljudske slobode.”¹⁵⁾ Po njemu, u prelaznom periodu ka komunizmu, bitne su tri nužnosti: nužnost obezbeđenja ekonomska bogatstva, nužnost depolitizacije društva (pri čemu misli na zamenu upravljanja ljudima, upravljanjem stvarima), i nužnost reintegracije čovekovog otuđenog bića (ili smena parcijalnog čoveka totalnim). On navodi da je savremeno doba mnogo više doba nužnosti, nego stvarne ljudske slobode.

Metaforom o „uprezanju nužnosti” Leković prilično uprošćava stvar. Da li se na tome sve završava? Da li je dovoljno samo lukavstvo? Čak i onda kada čovek sazna neku nužnost, ne treba se zaustaviti. Potrebno je svrsishodno iskoristiti to saznanje; kontrolisati datu nužnost, proučavati je dalje, tražiti i druge mogućnosti u njenom korišćenju. Uz to, treba imati u vidu i slučajnost, kao i relativnost nužnosti.

Radivoj Davidović se bavio analizom ekonomske uslovljenosti slobode u socijalizmu. On polazi od marksističke koncepcije, da je za realizaciju istinskog carstva slobode, neophodno obezbediti materijalno oblagostanje. „Ali, da li to carstvo slobode znači carstvo dembelisanja? Ako bi tako bilo onda bi se vrlo brzo čovek „odčovečio” i pao na put ponovnog oživotinjenja.”¹⁶⁾ Verovatno, da komunizam neće biti zemlja dembelija, pošto predpostavlja visoku svest čoveka i njegovu delatnost. Ako je rad čoveka suština, on će nužno raditi i u komunizmu.

Gligorije Zaječaranović kritički analizira najčešća određenja slobode: slobodu kao saznanu nužnost, kao mogućnost svesnog izbora i odluke, kao stvaralačku samodelatnost i sl. i ukazuje na njihovu jednostranost. U njima, nesumnjivo, ima elemenata kojima bi se sloboda mogla odrediti, ali nije dovoljno zahvatiti samo neke aspekte slobode treba promisliti fenomen u celini. Za Branke Bošnjaka sloboda predstavlja „formu vezanosti za određeni sadržaj.” On razlikuje slobodu za slobodu i neslobodu za slobodu, i pri tom se opredeljuje za prvu, kao pozitivnu i humanu alternativu. Radi se o vezanosti za humani odnos i sadržaj, a taj odnos omogućuje čoveku da postane i da bude čovek. „Nije isto postati i biti. Kad se postane treba to i biti u daljnjem postojanju. Iz stava biti čovek sledi stav: čovek je slobodan kad je čovek. Ali da bi bio čovek mora humanizirati društvene, političke i ekonomske odnose. Forma vezanosti znači, dakle formu vezanosti za humanizirane odnose. Tek na tom stupnju počinje sloboda.”¹⁷⁾

Pored teorijskog doprinosa naših autora daljoj razradi problema slobode, praksa jugoslovenskog društva je kvalitativno novo, u njegovoj realizaciji. Nismo ostvarili carstvo slobode, ali verujemo da idemo ka njemu; mada neki misle da je to samo daleki ideal. Uspostavljanjem društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, ukida se eksploataci-

¹⁵⁾ Davidović, Radivoj: Ekonomska uslovljenost slobode i nužnosti u socijalizmu; Marks i savremenost... str. 282.

¹⁷⁾ Bošnjak, Branko: Filozofija i kršćanstvo; Naprijed, Zagreb, 1966, str. 287.

¹⁸⁾ Marks, Karl: 18. brimer Luja Bonaparte; Kultura, Beograd, 1949, str. 11.

ja i omogućava izgradnja socijalističkog samoupravljanja. Borba protiv birokratskih i tehnokratskih tendencija i protiv svih oblika otuđenja, ujedno je i borba protiv neslobode. Opšta je tendencija ukidanje svih posrednika između čoveka i njegove slobode.

ZAKLJUČAK

Marksistička koncepcija slobode ne afirmiše neku apsolutnu slobodu. „Skok u carstvo slobode” ne pretenduje da odgovori na sva pitanja, da privede kraju sve sukobe, niti da reši sve protivurečnosti. Neće komunizam doći, sam po sebi, kao finale ekonomske nužnosti; već ga treba aktivno stvarati. Svest o interesima proletarijata jedan je od bitnih preduslova revolucionarnog ustrojstva besklasnog društva.

Čovek ne stvara ex nihilo, već je njegovo stvaralaštvo mnogostruko uslovljeno. „Ljudi prave svoju sopstvenu istoriju, ali oni je ne prave po svojoj volji, ne pod okolnostima koje su sami izabrali, nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje se date i nasleđene.”¹⁸⁾ Zato i nije moguće izgraditi odmah carstvo slobode. Sloboda je društveno istorijska kategorija. Nju možemo odrediti jedino u odnosu prema nužnosti. Ona je suština čovekove generičke strukture i treba je shvatiti dijalektički.

Svaka definicija slobode pretenduje da je ograniči; ali, to ne znači da slobodu ne treba definisati. Ako već dajemo neku definiciju slobode ona treba da ukazuje na ono što se postiglo u ostvarivanju slobode, na mesto čoveka u tome, na dalje perspektve u staln onovim uslovima ostvarivanja slobode.

CONTRIBUTION A LA CONCEPTION DE MARX DE LA LIBERTE

R é s u m é

Les hommes se sont efforcés au cours de l'histoire de créer de telles conditions de vie, qui leur donnerait la possibilité d'être heureux et contents. La création de telles conditions signifie la rélasiation de la liberté de l'homme. C'est pourquoi il était nécessaire de réfléchir sur la notion de la liberté et de la définir avec plus de précision. . . .

Ce travail représente un essai de mettre en relief les solutions les plus caractéristiques de certains penseurs, et d'attirer l'attention sur la spécificité de la détermination de la liberté par Marx.

La notion de Marx de la liberté est philosophique; ce qui signifie qu'il conçoit la liberté ed manière socio-historique, concrète et évolutive. Dans ce sens, il détermine tout d'abord certaines catégories congénères: la nécessité, l'éventualité, l'aliénation, le déterminisme, l'indéterminisme etc. Il considère que la liberté est „le sentiment de la propre valeur”. Il est possible de la déterminer seulement dans la société, car l'homme est un être social (à par qu'il est aussi un être naturel). En dehors de la rélité sociale il n'y a pas de liberté, et la réalité sociale dans laquelle elle est possible pour Marx est la société communiste. Cette société communiste ou l'empire de la liberté créera le prolétariat par sa lutte révolutionnaire.

La définition de la liberté ne doit pas être dogmatique, ni classique (per genus proximum et diferentiam specificam). Elle devrait représenter le cadre théorique, dont le contenu serait déterminé de manière socio-historique. Dans le cas contrair la définition limitrait la liberté, et cela pourtant n'est pas la liberté.